

UOT 94(479.24); UOT: 727/479.243 / “94-99”

NAZİM MƏMMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
“Qarabağ müharibələri tarixi və Böyük qayıdış hərəkəti” şöbəsinin
baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, dosent
mamedov-n@yahoo.com

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI SU TERRORU VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/108/37-45>

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ümumi ərazisinin 1,213 milyon ha torpaq sahəsi, 232,287 ha meşə fondu, 35888,4 min m³ oduncaq fondu, ümumi dəyəri 50,782 milyard ABŞ dolları qiymətləndirilən mineral xammal ehtiyatı, 1623 min ABŞ doll / gün qiymətləndirilən içməli şirin su, 526,1 min ABŞ doll / gün qiymətləndirilən termal mineral su ehtiyatı, 13 iri çay, 9 su anbarı və relyefə uyğun yeni su anbarlarının tikintisi imkanları, təxminən 7200 meqavat külək, 2000 meqavat günəş enerjisi hasil etmək potensialı mövcuddur.

Açar sözlər: Azərbaycan, erməni separatizm, Ali Baş Komandan İlham Əliyev, Qarabağ, Türkiyə, çay, su anbarı, Şuşa, potensial, su terroru, ekosid.

Giriş. Ermənistan 30 il ərzində işğal altında saxladığı torpaqlarımıza nəinki divan tutmuş, eyni zamanda, mənbəyini öz ərazisindən götürən və Azərbaycana gələn çayları da daim çirkləndirmişdir. Məlumdur ki, ölkəmizin yerüstü su ehtiyatlarının 75 faizi qonşu ölkələrdə formalaşan transsərhəd su axınları hesabındadır. Bu təbii su mənbələrinin Ermənistan tərəfindən çirkləndirildiyi danılmaz faktdır. Azərbaycanın şirin su ehtiyatları əsasən Kür və Araz çaylarının hesabına ödənilir. Bu çaylar mənbəyini Türkiyədən götürməklə Gürcüstan və Ermənistan ərazilərindən keçərək Azərbaycan ərazisindən Xəzər dənizinə tökülür. Qonşu ölkələrin ərazilərində çay suları sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənir. On illərlə davam edən bu proses nəticəsində Kür və Araz çaylarının sahilyanı və dib çöküntüləri kimyəvi və radioaktiv tullantılarla çirklənməyə məruz qalmışdır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Monitoring Departamentinin məlumatına əsasən, Mehri, Qaçaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Arazın qolu olan Oxçuçaya axıdılır. Ayrı-ayrı vaxtlarda suyun tərkibində misin miqdarı normadan 25-50 dəfə, fenolların miqdarı isə mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur [5, s.6]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə mövcud olan su ehtiyatı respublikamızın ümumi su resurslarının 25 faizini təşkil edir. Bu su resurslarının əsas xüsusiyyəti, müsbət tərəfi odur ki, bunlar daxili mənbələr hesabına formalaşır. Su resurslarının məişət, sənaye və kənd təsərrüfatında səmərəsiz istifadəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən əhali artımı, suvarılan sahələrin genişlənməsi, meşələrin qırılması bir tərəfdən global istiləşmə və quraqlığın artmasına, digər tərəfdən, şirin su ehtiyatlarının kritik böhran həddində azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekosid siyasəti. Azərbaycan ərazisindən axan çayların əksəriyyəti öz mənbəyini Ermənistan, yaxud onun vaxtilə işğal etdiyi ərazilərdən götürür. Bu da işğalçılar tərəfindən Azərbaycan ərazilərinə, əhaliyə və iqtisadiyyata qarşı terror-təxribat əməllərinin aparılmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazilərindəki su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin əsas təsir elementlərindən sayılır. Nəzərə alsaq ki, Cənubi Qafqazın ümumi şirin su ehtiyatlarının 62 %-i Gürcüstanın, 28 %-i Ermənistanın və yalnız 10 %-i Azərbaycanın payına düşür, bu halda problemin kifayət qədər ciddi olduğunu anlamaq mümkündür. Eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisinin 3/4 hissəsi ölkəmizin ən geniş su arteriyası olan Kür çayı hövzəsinin aşağı nahiyyəsində yerləşir. Sadalanan reallıqlar fonunda kimyəvi və bioloji cəhətdən çirkləndirilmiş 350 mln. kub metrədən artıq su kütləsi hər il Ermənistan ərazisindən Kür çayı hövzəsinə tökülür [5, s.6].

Azərbaycanın su ehtiyatlarını yaradan çaylar Ermənistanda sənaye və məişət təhlükəsizliyi baxımından beynəlxalq nüvə sahəsində ixtisaslaşmış bir sıra qurumların problemli saydığı Metsamor AES-in tullantıları ilə çirklənməyə məruz qalır ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarının ciddi surətdə pozulması deməkdir. Çünki, məhz həmin beynəlxalq sənədlərə əsasən, içməli su mənbələrinə axıdılan tullantılar zərərsizləşdirilməlidir. Lakin Ermənistan ərazisində belə tullantıların təmizlənməsindən söhbət belə gedə bilməz. Ermənistan ərazisindən Azərbaycana daxil olan sularla bütün növ kimyəvi və zərərli maddələr normadan dəfələrlə artıq olduğundan, çayboyu zonada olan flora və faunaya mənfi təsir edər, Azərbaycan əhalisinin genefonduna, su axarları boyu yaşayan əhali arasında müxtəlif xəstəliklərin yaranması və yayılmasına gətirib çıxara bilər. Ermənistanın yürütdüyü bu siyasəti məhz ekoloji terror kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Beynəlxalq çay və göllərin çirklənməsinə yol verilməməsi və onların canlı ehtiyatlarının mühafizəsi müvafiq sahilyanı dövlətlərin üzərinə düşən vəzifədir. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün sahilyanı dövlətlər regional və ikitərəfli müqavilələr bağlayırlar. Müqavilələrin başlıca məzmunu ondan ibarət olur ki, sahilyanı dövlətlər beynəlxalq çay və göllərin mövcud çirklənməsinin azaldılması üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidirlər. Belə tədbirlərin məqsədi digər dövlətlərə, həmçinin, dünya okeanı sularına dəyər bilən zərərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu müqavilələrdə göstərilir ki, suların çirklənməsində təqsirli olan dövlət bütün dəymiş zərəri ödəməlidir. Hazırda beynəlxalq çayların çirklənmədən qorunmasına dair 100-dən artıq beynəlxalq müqavilə mövcuddur. Bu müqavilələrdə, əsas etibarilə, neft, kimyəvi və üzvi maddələrin çay mühitinə atılmasını qadağan edən müddəalar təsbit olunmuşdur (Suaxınlarının xloridlərlə və kimyəvi maddələrlə çirklənmədən qorunması haqqında 1976-cı il Konvensiyaları və s.). Transsərhəd su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsinə dair 1992-ci il Konvensiyası isə nisbətən ümumi xarakter daşıyır. Konvensiyanın iştirakçıları transsərhəd təsir göstərən və ya göstərə bilən çirklənmənin qarşısını almaq və azaltmaq üçün bütün müvafiq tədbirləri görməlidirlər. Bu tədbirlərin görülməsi ilə bağlı bütün xərclər çirklənməyə yol vermiş dövlətin üzərinə düşür. Konvensiya iştirakçı dövlətlərdən, habelə müvafiq hüquqi, inzibati, iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin işlənilməsini və həyata keçirilməsini tələb edir.

Təkcə bir faktı da qeyd edək: Müzəffər Azərbaycan Ordusu Fərrux dağına nəzarəti təmin etməklə Ağdam rayonunun su təminatında strateji paya malik Xaçınçay su anbarının tam təhlükəsizliyini təmin etmişdir. Bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev birinci rübün iqtisadi yekunlarına dair müşavirədəki çıxışında açıq bəyan etmişdir: “Xaçınçay su anbarı düz Fərrux dağının altındadır, Fərrux kəndinin böyründədir və ermənilərin hərbi mövqeləri bu su anbarının istismarını təhlükəyə salmışdır, yəni böyük bir təhlükə mənbəyi idi. Dəfələrlə oradan və digər kəndlərdən Ağdam istiqamətinə atəş açılırdı. Fərrux dağına mənəcə, indi dünyada tanımayan yoxdur və Azərbaycanın böyük dağı olan Fərrux dağı bu gün bizim nəzarətimizdədir və Azərbaycan bayrağı orada dalğalanır” [7].

Onu da qeyd edək ki, 44 günlük müharibədən sonra ermənilər Sərsəng su anbarına nəzarəti əllərində saxladılar və dəfələrlə üstünlük kimi vurğulayıb, ondan Azərbaycanın digər ərazilərinə su verilməyəcəyini bəyan etmişdilər. Halbuki yalnız Sərsəngə deyil, əraziyə gələn suların 95 faizə yaxını Laçın-Kəlbəcərdən gedir. Tərtərçaya qoşulan bir neçə çayın suyu Sərsəngə axır. Sərsəngdən Suqovuşana qədər isə Tərtərçaya 4-5 çay tökülür.

30 il işğalda qalan Azərbaycan ərazilərində yağıntı və yeraltı suların hesabına qidalanan irilixirdalı 7 relikt göl vardır (Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yaylaqlarındakı Böyük və Kiçik Alagöllər, Zaxagöl, Pəriçinqilli Qaragöl, Canlıgöl, Işıqlı Qaragöl və Ağdərə rayonu ərazisində Tərtərçayın Torağacay qolunun yuxarısındakı Qaragöl) ki, bunlar da güclü antropogen təsirlərlə üz-üzə qalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2022-ci il aprelin 21-də Qarabağa səfərində əsas istiqamətlərdən biri də bölgədəki su ehtiyatları ilə bağlı aparılan işlərlə tanışlıq idi. Azərbaycan üçün azad olunan ərazilərdəki su anbarlarının gələcək istismarı, hidroehtiyatlarının ölkənin su təsərrüfatında rolu, bərpa prosesinin və böyük qayıdışın tərkib hissəsidir. Səfər zamanı Prezident Köndələnçay su anbarlarında aparılacaq təmir-bərpa işləri ilə tanış olub, dəyərli təklif və tövsiyələrini vermişdir [1].

Məlumdur ki, işğal dövründə on minlərlə hektar əkinə yararlı torpaq sahələrinin suvarılmaması faktiki olaraq bu sahələrin təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Mövcud su anbarlarının qəsdən məhv edilməsi isə Ermənistanın Qarabağda aqrar sahədə dağıdıcı fəaliyyətinin nəticə-

sidir. Köndələnçay su anbarı buna bariz misaldır. Ümumi sistemə daxil olan “Köndələnçay-1”, “Köndələnçay-2” və “Aşağı Köndələnçay” su anbarlarının bərpası ilə Füzuli rayonu ərazisində 6200 hektar əkin sahəsinin suvarılması imkanını reallaşdırmışdır [7].

Tədqiqatlardan məlum olur ki, 2022-2023-cü illərdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ümumilikdə 9 su anbarı tikilmiş və ya təmir olunmuşdur. Qarabağın zəngin su ehtiyatlarının düzgün və səmərəli idarə olunması bütövlükdə regionun iqtisadi inkişafını sürətləndirəcəkdir. İşğaldan azad olunan ərazilərin kənd təsərrüfatı sahəsində potensialı ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm drayverlərdən birinə çevriləcəkdir. Su ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi və səmərəli istifadəsi isə bölgədə aqrar sahənin inkişafına töhfə verəcəkdir. Bərpa olunan su anbarlarının istifadəyə verilməsi ilə bu məsələ tamamilə reallaşacaqdır.

Prezident İlham Əliyevin təklifinə əsasən Həkəri çayının üzərində 130 milyon kubmetrlik içməli suyun toplanması üçün, Bəşəri çayının üzərində isə suvarmada istifadəsi nəzərdə tutulan 65 milyon kubmetrlik su anbarlarının tikilməsini planlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Xudafərinə 1,6 milyard kubmetr tutumu olan su anbarı da tikilir. Ondan 13 km aşağıda yerləşən, 62 milyon kubmetr tutumu olan “Qız qalası” su anbarı var. “Xudafərin” su anbarı 250 min hektardan çox sahənin suvarılmasını yaxşılaşdıracaqdır. “Qız qalası”ndan isə 50 kubmetr saniyədə tutumu olan kanalın çəkilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da əlavə olaraq Cəbrayıl rayonunun 12 min hektar suvarma sahələrini su ilə təmin edəcəkdir [12, s.29].

2022-ci ildə Sərsəng su anbarının bərpası, tam işlək vəziyyətə gətirilməsi, öz funksiyası üzrə istifadə olunması üçün müvafiq rəsmi komissiyalar, işçi qrupları tərəfindən layihələr, təkliflər hazırlanmışdır [12, s.83].

Artıq 2023-cü ilin sentyabrında Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında lokal xarakterli antiterror əməliyyatlarını reallaşdıran rəşadətli Azərbaycan ordusu işğal altında qalan bütün ərazilərimizi, o cümlədən Sərsəng Su Anbarını işğaldan azad etdi. Bu gün Sərsəng Su Anbarında Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Bu Nəhəng Anbarda cəmləşən su Azərbaycan xalqına xidmət edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud su anbarlarının təmir-bərpası ilə yanaşı, yeni su anbarlarının tikintisi məqsədilə araşdırmalar aparılıb. Bərgüşad çayı, Həkəri çayı üzərində yeni su anbarlarının tikintisi planlaşdırılmışdır. Bu su anbarları əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin edilməsi, eyni zamanda Ağdam rayonun, eləcə də Araz boyunda yerləşən rayonların əhalisinin içməli su ilə təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq [11].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Ermənistan silahlı birləşmələri və erməni vandalları 30 il Azərbaycan torpağında soyqırımı törətməklə, şəhərləri və kəndləri yerlə yeksan etməklə yanaşı, təbiətə də amansız zərbə vurmuşdular. Onlar işğal etdikləri ərazilərdə, sözün əsl mənasında, ekoloji su terroru törədiblər. Prezident İlham Əliyev onların bu vəhşiliklərini haqlı olaraq ekosid – ətraf mühitə qarşı genosid adlandırır. Mənfur düşmən uzun müddət meşələrimizi qırır və talayır, meyvə bağlarındakı ağacları kəsib, son dövrdə tərk etməli olduğu rayonlarda isə yaşıllıqlara od vurublar. İşğalçı öz xəyanətkar əlini çaylarımıza da uzadıb. Onların suyundan güc alan elektrik stansiyalarını söküb aparıb, binalarını dağıdıblar.

2022-ci ilin birinci rübünün yekunlarına həsr olunan müşavirədə də bu mövzudan geniş bəhs edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev diqqəti bir daha 30 il Azərbaycan təbiətinin ekoloji terrora məruz qalması, o cümlədən çaylarımıza böyük ziyan vurulması məsələsinə yönəldib: “Çaylarımız da işğal altında idi və düşmən bizi çaylarımızdan da məhrum etmişdi. Çünki biz Tərtər çayının suyundan faktiki olaraq istifadə edə bilmirdik. Tərtər çayı isə Azərbaycanın ən böyük çaylarından biridir. Suqovuşan ermənilərin əlində olduğu üçün yayda suyu kəsirdilər, bizə qarşı ekoloji terror törədilmişdi. Qışda isə buraxırdılar ki, o da daşqınlara səbəb olurdu” [14].

Azərbaycan vətəndaşlarının özləri də bunu unutmamalı, dünya isə bilməlidir ki, ermənilər bizi nələrdən məhrum etmişdi. Ən böyük çaylarımızdan olan Həkəridən istifadə edə bilmirdik. Bazarçay, Lev çay, Zabux, Tutqun, Turqay, Bəsitçay, Qarqarçay, Quruçay, Köndələn çay... Bunların hamısını ermənilər vəhşicəsinə istismar edir və çirkləndirirdilər.

Oxçuçayın da böyük fəlakəti indi dünyanın gözü qabağındadır. İşğal etdikləri torpaqlarımızın təbii sərvətlərini gəlir mənbəyinə çevirən düşmən öz korrupsioner tərəfdaşları ilə birlikdə bizim bu gözəl, şəffaf sulu çayımıza qarşı əsl ekosid törədiblər. Azərbaycan Prezidenti bu məsələni haqlı olaraq

çox ciddi şəkildə qaldırdı. Dövlət başçısı sözügedən müşavirədə bu barədə belə deyib: “Məsələni qaldıranda bizə söz verildi ki, bu fəlakəti törədən şirkət gəlib bunu təmizləyəcək. Amma artıq bundan bir il vaxt keçib, bizə heç bir təklif verilmir. Oxçuçayı zibilləyən, zəhərləyən “Cronimet” şirkətidir. Bu, böyük şirkətdir və bəzi xarici mətbu orqanlarından gələn məlumatlara görə, korrupsiya sxemləri əsasında Serjik Sarkisyanın keçmiş xunta rejiminin nümayəndələri ilə bunların qanunsuz biznes əlaqələri olub və onlar birlikdə orada o mis kombinatını işlədiblər. Ondən sonra Ermənistan hökuməti korrupsiyalaşmış həmin o erməni nümayəndələrindən bu kombinatın payını alıb. Ancaq bu fəlakəti törədən “Cronimet” şirkəti buna cavab verməlidir, yoxsa yox? Mən demişəm ki, beynəlxalq məhkəmələrdə məsələ qaldırılmalıdır. İndi mən çox şey demək istəmirəm, biz artıq hüquqi iddia ilə də çıxış edəcəyik, hazırlıq işləri gedir, beynəlxalq müəssisələr cəlb olunub. Biz erməniləri törətdikləri vəhşiliklərə görə bütün dünyada ifşa edəcəyik. O cümlədən xarici şirkətləri, hansılar ki, bizim təbii yataqlarımızı istismar ediblər. Qızıl yataqlarımızı, digər yataqlarımızı qanunsuz istismar edən xarici şirkətlər hesab edirlər ki, bizdən yaxa qurtaracaqlar? Yox! Onlar etdiklərinə görə cavab verəcəklər. Biz onları məhkəməyə gətirəcəyik, onları biabır edəcəyik. Oxçuçay suyunu sarı rəngə boyayan “Cronimer” şirkəti gəlsin o zibilini təmizləsin. Yoxsa hesab edirlər ki, vaxt keçdi və biz hər şeyi unutduq. Biz heç nəyi unutmamışıq və unutmayacağıq” [14].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər müharibə zamanı Şuşadan qaçarkən növbəti vəhşiliklərini törədib və su xətlərini də partladılar. İşğal dövründə isə 17 bulağın hamısını yararsız vəziyyətə salıb, qurudublar. Əslində, bu vəhşilikləri ilə bir daha göstəriblər ki, Şuşa heç vaxt onların şəhəri olmayıb.

Ermənistan silahlı birləşmələri və erməni vandalları bir zamanlar bütün keçmiş SSRİ məkanında tanınan Kəlbəcərdəki sanatoriyanın binalarını uçurmaqla yanaşı, buradakı su mənbələrini də tamamilə dağıdıblar. 2022-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı ilə İstisu sanatoriyasının yerində müasir hotelin tikilməsi üçün layihə hazırlanmışdır. Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolunun çəkilişi davam etdirilmiş və müalicəvi içməli suyun istehsalına da başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bununla bağlı demişdir: “...İstisu yenə də öz şöhrətini qaytaracaq. Azad edilmiş torpaqlarda indi içməli su mənbələrinin layihələndirilməsi gedir. Onların arasında, əlbəttə ki, Şuşa şəhərinin içməli su layihəsi prioritetidir. Çünki artıq Şuşada insanlar yaşayırlar. Şuşada yaşayış binaları da tikilir və tezliklə yerli sakinlər doğma yurdlarına qayıdacaqlar. Ona görə Şuşanın içməli su layihəsi bu il tam istifadəyə verilməlidir... Suvarma işləri həm azad edilmiş torpaqlar üçün, həm bütün ölkə üçün ərzaq təhlükəsizliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri olacaq. Bu layihələr elə icra edilməlidir ki, bizim ümumi suvarma təsərrüfatımıza inteqrasiya olunsun. Bax buna da çox ciddi fikir vermək lazımdır. Çünki azad edilmiş torpaqların relyefi belədir ki, – xüsusilə Kəlbəcər, laçın, Qubadlı zonasını nəzərdə tuturam, – oradan həm suvarma suyu, həm içməli su öz axarı ilə gəlib Ağdama, Bərdəyə və digər yerlərə çata bilər. Bu, ümumi suvarma sistemimizə inteqrasiya edilməlidir. Eyni zamanda, biz çaylarımızdan içməli su mənbəyi kimi istifadə etməliyik” [3].

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan dünyanın su ehtiyatları az olan ölkələrdəndir. Bolsulu çaylarımız Kür və Arazın mənbəyi xarici ölkələrdə formalaşır. Bu o deməkdir ki, onların suyundan ilk növbədə başqaları faydalanır. Azərbaycan Cənubi Qafqazın həm əhalisinə, həm də ərazisinə görə ən böyük ölkəsi olsa da, sudan istifadə vəziyyəti buna tam cavab vermir.

Ümumilikdə Respublikamızda su qıtlığını aradan qaldırmaq üçün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə nəhəng hidroqurğuların tikintisi həyata keçirilib. Bu məqsədlə milyardlarla manat vəsait xərclənib. Şəmkirçay, Taxtakörpü və Tovuzçay su anbarları belə iri layihələrdəndir. Dövlət başçısı tərəfindən vaxtında görülən tədbirlər səviyyəsində ölkəmizdə bu sahədə vəziyyət xeyli yaxşılaşıb. Belə ki, həmin hidroqurğular əhalinin və 100 minlərlə hektar əkin sahəsinin suya olan tələbatının ödənilməsini yaxşılaşdırmışdır [13].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanda su çatışmazlığını yaradan bir səbəb də torpaqlarımızın 30 il düşmən işğalında qalması idi. Çünki bir çox çaylarımızın mənbəyi Qarabağ bölgəsində formalaşır. Üstəlik, həmin çaylardan səmərəli istifadə etmək üçün bu ərazilərdə vaxtilə bir neçə su anbarları da tikilmişdi.

Ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə ölkəmizə qarşı iqtisadi və ekoloji təxribatlar törətmişlər. Odur ki, Azərbaycan dövlətinin müraciəti əsasında Avropa Şurası Parlament Assambleyası məsələni araşdı-

rib məruzə hazırlamışdır. Həmin məruzədə Ermənistanın ölkəmizə qarşı ekoloji terror törətməsi öz əksini tapmışdır [15].

Məlumdur ki, suyun bol olması məhsuldarlığa, nəticə etibarı ilə ərzaq təhlükəsizliyinə birbaşa təsir edən amildir. Rusiya-Ukrayna müharibəsi dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin nə qədər önəmli olduğunu üzə çıxardı. Digər tərəfdən, dünya bazarında ərzaq məhsullarının qiymətlərinin bahalaşması yerli istehsalını zəruri edir. İşğaldan azad edilən su mənbələrindən səmərəli istifadə etməklə yerli istehsalı artırmaq mümkündür. Bununla biz ərzaq təhlükəsizliyini daha etibarlı şəkildə təmin edə bilərik.

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda və onun Qarabağ bölgəsində səhrələşmə ciddi problemlərdən biri olaraq qalır. Bu problem keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlayıb. Bundan sonra bir sıra beynəlxalq tədbirlərdə bu məsələ müzakirə olunub, lakin hazırda problem davam edir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, səhrələşmə ən çox arid, yarımarid, yəni quru və yarımquraq ərazilər üçün səciyyəvi haldır. Azərbaycanda da təxminən 60 faiz ərzi arid, yarımarid landşaftlardır. Belə landşaftlarda səhrələşmə daha intensiv gedir, insanın plansız, düşünülməmiş şəkildə həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində daha çox müşahidə edilir. Bütövlükdə Azərbaycan o cümlədən Qarabağ səhrələşmə yüksək risk daşıyan ərazilərdəndir. Bu gün cəmiyyətdə vacib ekoloji problemin qarşısının alınmasına, su çatışmazlığına məruz qalan ərazilərdə fəaliyyətlərin gücləndirilməsinə diqqəti yönəltməli və ilk növbədə suvarma sistemlərinin qənaətcil əsasda qurulmasına, səhrələşməyə məruz qalan və bu təhlükədə olan ərazilərə suvarma suyunun çatdırılmasına nail olunmalıdır. Ermənistan tərəfindən işğal zamanı Qarabağda meşələrin qırılması, eyni zamanda aşağı ərazilərə suyun verilməməsi düzən hissələrdə su çatışmazlığı ilə bağlı quraqlıq yaradıb, səhrələşməyə meyilliliyi artırıb.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə su tutumu 560 milyon kubmetr olan Sərsəng su anbarının suyunun 30 il müddətində qəsdən yay mövsümündə qarşısının kəsilməsi 100 min hektardan artıq əkin sahəsinin suvarılmasında ciddi problemlər yaradıb ki, bu da Aşağı Qarabağ bölgəsində torpaqların eroziyasına və səhrələşməyə səbəb olub. Bu ərazilərə nəzarət imkanının olmaması beynəlxalq konvensiyalar üzrə götürülən öhdəliklərin yerinə yetirilməsində çətinliklər yaradıb [2]. Amma Qarabağın işğaldan azad edilməsi hazırda bu ərazilərin monitorinqinə və ekosistemin bərpasına başlamağa imkan yaradıb. “Bon Çağırışı” üzrə 2030-cu ilədək 170 min hektar degradasiyaya məruz qalmış torpaqların bərpası yönündə tədbirlər işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə də davam etdirilir [10].

Belə qənaətə gəlmək olar ki, səhrələşmə prosesinin qarşısının alınması üçün ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində tədbirlər görülsə də, problem hələ də qalmaqda davam edir. Burada iqlim dəyişiklikləri rol oynasa da, ən çox təsirin insan amili xüsusilə Ermənistanın su terroru olduğu göz qabağındadır.

Bütün bunlarla yanaşı su çatışmazlığı isə bu məsələni dərinləşdirən əsas səbəblərdəndir. Ona görə insanlar suya qənaət etməli, ondan hər istifadə zamanı susuzluqdan əziyyət çəkən insanları düşünməli, planetimizin gələcəyinin bizim əlimizdə olduğunu hər bir şəxs dərk etməli və bunun üçün məsuliyyət daşımalıdır.

Beləliklə, dövlət keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması üçün kompleks tədbirlər görür. Yaşayış binaları, infrastruktur, iş yerləri, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq imkanları, sənaye parkları planlı şəkildə reallaşır və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə su təsərrüfatı yenidən qurulur.

COP29 və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “ağıllı” su sistemi. Qlobal iqlim dəyişiklikləri nəticəsində Azərbaycanda su ehtiyatları son illərdə təqribən 15 %-dən çox azalıb. Bunu ekologiya və təbii sərvətlər nazirinin müavini Vüqar Kərimov Bakıda “Su idarəetmə sistemlərinin iqlimə dayanıqlı kənd təsərrüfatında rolu: COP29 dəyirmi masa müzakirələri” mövzusunda keçirilən tədbirdə qeyd etmişdir. Su resurslarının məişət, sənaye və kənd təsərrüfatında səmərəsiz istifadəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən əhali artımı, suvarılan sahələrin genişlənməsi, meşələrin qırılması bir tərəfdən global istiləşmə və quraqlığın artmasına, digər tərəfdən, şirin su ehtiyatlarının kritik böhran həddində azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasında (COP29) bu barədə müzakirələr aparılıb. Qeyd edilib ki, iqlim dəyişikliyi yaxın 10-15 ildə bir çox ölkələrdə su qıtlığına səbəb olacağı gözlənilir. İldən-ilə temperaturun yüksəlməsi, qeyri-müntəzəm yağıntılar və artan buxarlanma su ehtiyatlarını daha da azaldır. Azərbaycan yarımşəhra iqli-

mində yerləşdiyindən məhdud su resurslarına malikdir və əsasən, Kür və Araz çaylarından asılıdır. Bu, ölkəmizdə suyun keyfiyyəti və axınına da prioritet məsələyə çevirir [9, s.11].

Dünya Səhiyyə Sistemi suyun insan orqanizmi üçün ən vacib, bəlkə də ən ilkin əhəmiyyətli komponent olduğunu vurğulayır. Herontoloqlar təmiz suyu uzunömürlüyün əsas səbəblərindən biri kimi göstərir. Sağlamlıq keşikçiləri son vaxtlar bir sıra xəstəliklərin müalicəsinin də məhz su ilə mümkünliyünü önə çəkirlər.

Azərbaycanın ən böyük pambıqçılıq və tekstil istehsalçısı olan “GP Cotton Holdings”ə daxil olan GiLTEX COP29 çərçivəsində Mavi Zonadakı Azərbaycan pavilyonunda “Suyun səmərəli istifadəsi” adlı tədbir keçirib. Tədbirdə dayanıqlı su idarəetmə üsullarının iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılmasındakı əhəmiyyəti barədə müzakirələr aparılıb. İştirakçılar Azərbaycan və digər ölkələrdən ən yaxşı təcrübələri və uğurlu nümunələri öyrənmək imkanı qazanıblar. Müzakirələrdə global miqyasda tətbiq edilə bilən səmərəli su idarəetmə üsullarını mənimsəmənin vacibliyi önə çəkilmişdir.

GiLTEX-in baş icraçı direktoru Kamran Aqasi şirkətin strategiyasında dayanıqlılığın rolundan bəhs edərək bildirib ki, GiLTEX-də dayanıqlılıq, sadəcə, bir məqsəd deyil, həm də şirkətin strategiyasının əsasıdır: “Biz tekstil istehsalında suyun təkrar istifadəsinə imkan verən yeni texnologiyaların tətbiqini planlaşdırırıq. Bu, ətraf mühitə təsirimizi azaltmaqla yanaşı, sənayemizdə bir standart yaratmağımıza xidmət edəcək. Belə tədbirlər yeniliklərin təşviqində və əməkdaşlıqların inkişafında mühüm rol oynayır, daha dayanıqlı bir gələcək üçün yol açır” [6, s.8].

“GP Cotton Holding”in sədri Con Yanq Simpson, pambıq istehsalında dayanıqlı təcrübələrin əhəmiyyətini vurğulayaraq bildirib ki, rəhbərlik etdiyi holdingdə pambıq istehsalında daha az su istifadə etməyə və suvarma prosesini daha qısa müddətdə tamamlamağa imkan verən innovativ texnologiyalar tətbiq olunur. Onun sözlərinə görə, bu addımlar yalnız məhsuldarlığı artırmır, həm də dəyişən dünyanın tələblərinə cavab verən dayanıqlı təcrübələrə olan bağlılığımızı əks etdirir. Tədbirdə diqqətə çatdırılıb ki, tədbir müxtəlif sahələrin nümayəndələrinə ideya və təcrübə mübadiləsi üçün qiymətli platforma təqdim edərək sudan səmərəli istifadə sahəsində global əməkdaşlığın təməlinin qoyulmasına xidmət göstərəcəkdir.

COP29-un “Mavi Zona”sında təşkil olunan Türkiyə pavilyonunda Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyinin sədri Zaur Mikayılov və qardaş ölkənin Dövlət Su İşləri Baş İdarəsinin rəisi Mehmet Akif Balta arasında görüş keçirilib. Görüşdə su ehtiyatlarının idarə edilməsində əməkdaşlıq perspektivləri, su təsərrüfatı sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq təcrübə barədə fikir mübadiləsi aparılıb. Eyni zamanda, iqlim dəyişikliklərinin su ehtiyatlarına təsirlərinin azaldılması istiqamətində tədbirlər, sərhədyanı su ehtiyatlarının idarə olunması, regional əməkdaşlıq və gələcək layihələrin həyata keçirilməsi imkanlarına diqqət yetirilib [4, s.8].

Bu problemin aradan qaldırılması yeni innovasiyaların – “Ağıllı su sistemləri”nin tətbiqini gündəmə gətirir. “Ağıllı su sistemi”, şirin su anbarından başlayaraq tullantı sularının toplanmasına və təmizlənməsinə qədər bütün su təchizatı zəncirinə nəzarət edir. Bu istiqamətdə böyük nailiyyətləri olan Su və Meliorasiya Kompleksinin Layihələndirilməsi İnstitutu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2023-cü il tarixli 2356 nömrəli Fərmanına əsasən Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyinin tabeliyində “Azdövsutəslayihə” və “Sukanal” Elmi-Tədqiqat və Layihə İnstitutlarının birləşməsi yolu ilə yaradılmışdır. İnstitut su təsərrüfatı və meliorasiya obyektlərinin, su təchizatı, tullantı sularının emalı və axıdılması sistemlərinin layihələndirilməsi ilə məşğul olur. 22 oktyabr 2024-cü ildə quruma Xankəndi şəhərinin (Kərkicahan qəsəbəsi daxil olmaqla) su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması ilə bağlı müraciət daxil olmuş və Xəlfəli çayı üzərindəki mövcud suqəbul edici qurğuya və gələcəkdə Xankəndi və Şuşa şəhərlərinin dayanıqlı su təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılacaq anbara baxış keçirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, sistem pərakəndədir və müasir standartlara cavab vermir. Ona görə də şəhərdə yaşayan və işləyən insanlar üçün gündəlik həyatı asanlaşdırmaq və daha da yaxşılaşdırmaq üçün son model texnologiyalardan istifadə edilməklə infrastruktur yenidən qurulmalıdır. Bu məqsədlə, “Ağıllı şəhər” konsepsiyasına uyğun olaraq konkret addımlar atılmış, nəhəng quruculuq və yenidənqurma işləri həyata keçirilmişdir.

Birinci mərhələdə Kərkicahan qəsəbəsində 35 kilometr, ikinci mərhələdə isə Xankəndi də daxil olmaqla 87 kilometr yolun yenidən qurulması və bu yollara paralel olaraq su xətti və kanalizasiya

şəbəkəsinin çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Texniki göstəricilərə görə, onların hər birinin uzunluğu 120 kilometrdir [8, s.9]. Artıq Xankəndi ilə bağlı bəzi işlər reallaşmışdır.

Bu gün Şuşa şəhərində “ağıllı su sistemi” uğurla reallaşdırılır. Belə ki, Şuşa işğaldan azad olunduqdan sonra su mənbələrinin, magistral xətlərin, paylayıcı şəbəkələrin və digər hidrotexniki qurğuların mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Məlum oldu ki, şəhəri içməli su ilə təmin edən mənbələr və magistral kəmərlər məqsədli şəkildə dağıdılıb və nəticədə suyun nəqli dayandırılmışdır. Bundan sonra, şəhərin içməli, tullantı və yağış suları sistemlərinin yaradılması və yenidən qurulmasının texniki-iqtisadi əsaslandırma və layihə sənədlərinin hazırlanmasına Niderlandın “Vitteveen bos” məsləhətçi şirkəti cəlb olunmuşdur. Layihə hazırlanarkən Şuşa şəhərinin su mənbələri, anbar və paylayıcı şəbəkələri, suyun keyfiyyəti, tullantı sularının idarə olunması və ekoloji məsələlər nəzərə alınmışdır. Üç mərhələdə həyata keçirilən layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılması və ilkin sənədlərin işlənilməsi həyata keçirilmişdir.

Bundan başqa, Şuşa şəhərinin içməli, tullantı və yağış suları sistemlərinin yaradılması layihəsinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi hesabatı hazırlanmış, Daşaltı kəndinin yaxınlığında, Zarıslı çayının məcrasında tutumu 25 min kubmetr olan sutoplayıcı bənd və suyun anbarlara nəqli üçün magistral kəmərlər layihələndirilmişdir. Layihə əsasında Kiçik Kirs mənbəyi və Kiçik Kirs-Şuşa magistral su kəmərinin qəzalılıq hissələri qısa müddətdə təmir olunaraq 2020-ci il noyabrın 25-də Şuşa şəhərinə suyun verilməsi bərpa edilmişdir. Eyni zamanda, Şuşa şəhərinin digər su mənbəyi – Zarıslı sugötürücü qurğusu, Zarıslı-Şuşa magistral su kəmərinin qəzalılıq hissələrinin bərpasına başlanılmış və dekabrın 20-də bu mənbədən şəhərə suyun verilməsi təmin edilmişdir [8, s.9].

Şuşa şəhərinin perspektiv inkişafı, həmçinin ilin müəyyən dövrlərində Kiçik Kirs və Zarıslı mənbələrində məhsuldarlığın kəskin azalması səbəbindən alternativ su mənbəyinin yaradılması layihəsinin icrasına başlanılmışdır. Bu məqsədlə Daşaltı kəndinin yaxınlığında, Zarıslı çayının məcrasında sutoplayıcı anbar, nasos stansiyası və yeni kəmərlər layihəsi icra edilmişdir.

2040-cı ilədək Şuşanın perspektiv inkişafı nəzərə alınmaqla hazırlanan su təchizatı, kanalizasiya və yağış suları sisteminin yenidən qurulması layihəsinə əsasən, şəhərin orta günlük su tələbatı saniyədə 105 litr təşkil etməklə, İçməli su mövcud Kiçik Kirs, Zarıslı mənbələrindən, həmçinin Zarıslıçay su anbarından veriləcəkdir.

Şuşa şəhərində formalaşan tullantı sularının tam təmizlənilib zərərsizləşdirilməsi məqsədilə məhsuldarlığı sutkada 8 min kubmetr olan qurğu inşa ediləcəkdir ki, emal edilərək təmizlənən su ətraf mühitə təhlükə yaratmadan Qarqarçay çayına axıdılacaqdır. Şuşa şəhərində yaradılan yeni infrastruktur “Ağıllı su” sistemi əsasında idarə olunacaqdır. Suyun mənbədən götürülməsi, nəqli, anbarların səviyyəsi, hidravlik rejimlər və digər proseslər SCADA sistemləri vasitəsilə onlayn rejimdə tənzimlənəcəkdir.

Nəticə. 2020-2024-cü illərdə işğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə ekspertizaya təqdim edilmiş 28 kənd, qəsəbə və 7 şəhər üzrə layihə smeta sənədləri hazırlanmışdır [8]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə infrastruktur quruculuğunun əsas sahələrindən olan su təchizatı sferasında mühüm işlər görülmüşdür. Bu istiqamətdə dövlətin birbaşa dəstəyi ilə yeni sututarların yaradılması və şəbəkə infrastrukturunun genişləndirilməsi üzrə iri layihələr icra edilir. Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur layihələri uğurla reallaşdırılır, sənaye, aqrar və turizm sektorları yaradılır, su və kanalizasiya sistemi yenidən qurulur. Bütün görülmüş işlər Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun ölkəmizin iqtisadiyyatında önəmli rol oynayacağından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ağdam 1 və Ağdam 2 stansiyalarının açılışında nitqi // “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 14.04.2022, s.2.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Qobu” Elektrik stansiyasının açılışında nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 12.02.2022, s.3.
3. Azərbaycan Respublikası ilə “ACWA Power” arasında imzalanan “SES tikintisi” müqaviləsi // “Azərbaycan” qəzeti, 08.03.2022, s.2.
4. Azərbaycan-Türkiyə: Su ehtiyatları əməkdaşlığı // “Xalq qəzeti”, 22.11.2024, s.8.

5. Bədirxanlı İ. Ermənistanın COP29-a gəlməməsi səbəbi törətdiyi ekoloji cinayətdir // “Xalq qəzeti”, 22.11.2024, s.6.
6. Bakıda sudan səmərəli istifadə yolları axtarılır // “Xalq qəzeti”, 22.11.2024, s.8.
7. Dünya Sakit. Qarabağda işğaldan sonra su planı // “Yeni Müsavat” qəzeti, 21.04.2022, s.10.
8. Əfəndiyev P. Qarabağda su sistemləri yenidən qurulur // “Xalq qəzeti”, 21.09.2024-cü il, s.9.
9. Qarabağlı S. Bir içim su // “Xalq qəzeti”, 24.11.2024-cü il, s.11.
10. Qardaşxanova Ə. Yerimiz quruyur // “Azərbaycan” qəzeti, 17.06.2022, s.6.
11. Məmmədov R. Su həm də bolluqdur. “Azərbaycan” qəzeti, 05.06.2023, s.1.
12. Məmmədov N. Post müharibə dövründə Qarabağda quruculuq və bərpa prosesi (2021-2022-ci illər). Bakı, “Optimis” MMC – 2022, 203 s.
13. Rüstəm R. İşğaldan azad edilmiş su mənbələrindən istifadə etməklə məhsuldarlığı artırmaq olar. “Azərbaycan” qəzeti, 19.04.2022, s.2.
14. Sadıqzadə F. Çaylarımız ekoloji terrorda // “Azərbaycan” qəzeti, 21.04.2022, s.11.
15. Seyidov E. Əkin sahələri Qarabağdan gələn su ilə suvarılır // “Azərbaycan” qəzeti, 13.03.2022, s.5.

НАЗИМ МАМЕДОВ

Старший научный сотрудник отдела «Истории карабахских войн и Движения Великого Возвращения» Института Истории и Этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА, доктор исторических наук, доцент

ВОДНЫЙ ТЕРРОР АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА И МЕРЫ ПО ЕГО ЛИКВИДАЦИИ

Общая земельная площадь исследуемого нами Гарабагского и Восеочно-Зангезурского экономического района составляет 1,213 миллионов гектаров, лесной фонд – 232,287 гектаров, дровяной фонд – 35888,4 тыс. кубометров. Запасы минеральных источников региона оцениваются общей стоимостью 50,782 миллионов долларов США. В регионе имеются также запасы питьевой воды стоимостью 1623 тыс. долларов США (термальные минеральные воды, 13 больших рек, 9 водохранилищ и новые источники питьевой воды), которые оцениваются в 526,1 тыс. долларов США в день. В исследуемом нами регионе имеются также возможности для строительства новых водохранилищ, приспособленных к рельефу, возможности для получения почти 7200 мегаватт энергии ветра и 2000 мегаватт солнечной энергии.

Ключевые слова: Азербайджан, армянской сепаратизм, Верховным Главнокомандующий Ильхам Алиев, Гарабаг, Турции, рек, водохранилищ, Шуша, потенциал, водный террор, экосид.

NAZIM MAMMADOV

Senior Researcher of the Department of "History of the Karabakh Wars and the Great Return Movement" of the Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of the ANAS, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

ARMENIAS WATER TERROR AGAINST AZERBAIJAN AND ITS ELIMINATION MEASURES

Karabakh and Eastern Zangazur economic districts the total area is 1.213 million ha, 232,287 ha forest fund, 35888.4 thousand cubic meter wood stock, mineral raw material reserves with a total value of US \$50.782 billion, drinking fresh water valued at \$1623 thousand per day, thermal mineral water reserves valued at \$526.1 thousand per /day, 13 big rivers, 9 reservoirs and relief suitable new reservoir

construction opportunities, potential to produce approximately 7200 megawatts of wind, 2000 megawatts of solar energy.

Keywords: Azerbaijan, Armenia separatism, Commandeer – in Chieti İlham Aliyev, Karabakh, Turkey, rivers, reservoirs, Shusha, potential, water terror, ecocide.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 fevral 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04 mart 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Şahin Fərzəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.
